ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Հասարակական գիտություններ № 9, 1957 Общественные науки

Լ. Մելիքսեթ-Բեկ

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐԸ ՇԱՐԴԵՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

Արշակունյաց «Ոստան»՝ Նոր քաղաքի, հետագայում քաղաքամայր Վաղարշապատի Կաթողիկեն իր շրջափակով հանդերձ, իբրև ճարտարապետական եզակի հուշարձան, դարերի ընթացքում, ինչպես հայտնի է, փոխել է իր արտաքին տեսքը։

Մայր տաճարի երբեմնի պատկերագրությունը, որի մասին կարելի է գաղափար կազմել Արշակ Չոպանյանի[1], Սահակ ծ. վ. Աստվածատրյանի[2], Գարեգին Ա. կաթողիկոս Հովսեփյանի[3] և այլոց ուսումնասիրություններից, դժբախտաբար, մեզ հնարավորություն չեն տալիս պատկերացնելու նրա երբեմնի տեսքը։ Ուստի և մասնագետների դատողությունները Էջմիածնի մայր տաճարի կառուցվածքի և հետագա նորոգումների մասին հենվում են, մի կողմից, մեր պատմիչների վկայությունների վրա՝ Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բյուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Սեբեոս, Ստեփանոս Տարոնեցի, Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբելյան, Թովմա Մեծոփեցի, Զաքարիա Հովհաննավանեցի, Առաքել Դավրիժեցի և այլն, և մյուս կողմից՝ 20-րդ դարի ճարտարապետների ու այլ հետազոտողների կռահումների վրա։ Սակայն այսօրինակ բոլոր վկայություններն ու կռահումները, նորերս ծավալված և ծավալվող վերանորոգումների առնչությամբ[4], ստանում են նոր լուսաբանում և սրանից բխող հետևություններ, որոնք հերքում են Թ. Թորամանյանի ենթադրությունները[5] Էջմիածնի մայր տաճարի նմանության մասին Անիի առաքելոց եկեղեցու հետ[6]։

Այժմ բոլորովին պարզ է, որ Էջմիածնի մայր տաճարը չէր կարող Անիի առաքելոց եկեղեցու նախատիպը լինել ո՛չ իր հատակագծով և ո՛չ էլ չորս փոքր գմբեթների՝ հայկական ճարտարապետության համար միանգամայն անսովոր և խորթ *դասավորությամբ հյուսիս-արևելյան, հարավ-արևելյան, հյուսիս-*

[1] Արշակ Չօպանեան, *Նաղաշ Յովնաթան աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը, Պարիզ, 1910։*

[2] Սահակ ծ. վ. Աստուածատրեան, *Պատկերացոյց հաւաքածոյ, Երուսաղէմ, 1913։*

[3] Գարեգին Ա. կաթողիկոս, *Էջմիածնի տաճարի նկարազարդումը և ծաղկազարդումը ԺԷ—ԺԸ դարերում, «Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան», պրակ ա., Անթիլիաս—Լիբանան, 1951։*

[4] *«Սովետական Հայաստան», 1955, 29/9, № 231։ „Коммунист", 1955, 29/9, № 231։ «Էջմիածին», 1955, № 2, էջ 48—50, № 3, էջ 8—19, № 5, էջ 21—28, № 6, էջ 10—16, № 9, էջ 33—34։*

[5] Թ. Թորամանյան, *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատ. 1, Երևան, 1942, էջ 220—229։ («Ազգագրական հանդէս»-ից, 19-րդ, 1909), հատ. 2, Երևան, 1948, էջ 61—66։*

[6] Ալ. Սահինյան, *Նոր նյութեր Էջմիածնի մայր տաճարի կառուցվածքի վերաբերյալ, «Էջմիածին», 1956, № 8—9, էջ 60—69, № 11—12, էջ 56—67։*

արևմտյան և հարավ-արևմտյան անկյուններում, որը կասկածելի է նաև Անիի եկեղեցու նկատմամբ։ Ինչպես իր ժամանակին Դյուբուա-դե-Մոնպերոն հնարադրել էր (տե՛ս նկար 1)[1], այն պետք է ունենար մի գմբեթ տաճարի չորս մույթերի վրա բարձրացած, իսկ դրսի չորս աբսիդները, այսինքն՝ արևելյան, արևմտյան, հյուսիսային և հարավային, պետք է ունենային մոտավորապես այնպիսի տեսք, ինչպիսին հարավային աբսիդն է ներկայացված այժմ (1921 թ. հետո)։

Նկ. 1.

Այսպիսի վիճակում է եղել մայր տաճարը մինչև 17-րդ դարը, երբ, Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, նրան կցվել է, նախ, եռհարկանի զանգակատունը արևմտյան աբսիդին կից, և երկուսի, այսինքն աբսիդի և զանգակատան, միջանցքում վերևից տեղավորվել է մի նոր խորան կամ մատուռ, ապա մնացած երեք աբսիդներն էլ աստիճանաբար պսակվել են համեմատաբար փոքրիկ զանգակատներով։

Ի դեպ, նշենք, որ այս փոքրիկ զանգակատներից մեկը, այսինքն հարավայինը, փուլ եկավ 1921 թ. մարտի 27-ի առավոտյան ժամը 4-ին, որից հետո այն այլևս չի վերականգնվել, և աբսիդին, ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի առաջարկով, վերադարձվել է իր հին տեսքը. թեև այս միջոցառումով մայր տաճարը, կորցնելով համաչափության էլեմենտները, մի փոքր, եթե կարելի է այսպես ասել, «տգեղացել է»։

Ինչպես ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի վկայությունից երևում է,

[1] *Dubois de Montpéreux*, Voyage autour du Caucase. Paris, 1839, Atlas, Ser. III, pl. VII, fig. 1 («Vue de l'eglise d'Etchemiadzin dans son etat primitif»), տեսքը հյուսիսից է։

այսպիսի վիճակում է եղել Էջմիածնի մայր տաճարը նրա օրոք, այսինքն 1673 թ. 7/3—8/4 միջոցին, երբ նա այցելել էր հինավուրց վանքը։ Ահա թե ինչու Շարդենի տպավորությունները մի տեսակ սկզբնաղբյուրի նշանակություն են ստանում Էջմիածնի պատմության համար 17-րդ դարի երկրորդ կեսի նկատմամբ։

Շարդենը գրում է.

«Մեծ զանգակատունը այժմ նորոգված է. այնտեղ կախված է վեց զանգ, որոնցից ամենամեծը կշռում է 1200 ֆունտ։ Փոքր զանգակատներից մեկը քառասուն տարի սրանից առաջ փուլ է եկել, և այդ ժամանակվանից, վանականների ասելով, այն չի վերականգնվել՝ [նյութական] միջոցների ուղության պատճառով։ Այսպիսի հայտարարությանը կարելի է հավատալ, քանի որ հայտնի է, որ Էջմիածնի վանականները շատ աղքատ են։ ...Վեհարանը գտնվում է [տաճարից] դեպի արևելք (sic)։ Վանքում, որ նախատեսված է ութսուն վանականի համար (թեև այստեղ սովորաբար ապրում է ոչ ավելի քան տասներկուտասնեհինգ հոգի), գտնվում են նաև առանձին շենքեր՝ վանքը այցելող բոլոր օտարերկրացիների համար»[1]։

Շարդենի նկարագրությանը կցված է երեք նկար։

Այդ նկարներից մեկում, որի վերնագիրն է „Ecs-miazin nommé communement Les trois eglises» (տե՛ս նկար 2), այսինքն «Էջմիածին, սովորաբար Ուչքիլիսա հորջորջյալը», պատկերացրած է Էջմիածնի վանքի ընդհանուր տեսարանը. կենտրոնում մայր տաճարն է Եռհարկանի զանգակատնով արևմուտքից և փոքր զանգակատնով հյուսիսային աբսիդի վերևից, իսկ հարավային աբսիդը առանց զանգակատան, ինչպես այժմ է։ Տաճարի շրջանակը քառանկյունի անսամբլ է, բաղկացած դրսի պարիսպներից և ներսի բնակելի շենքերից։ Արևմտյան պարսպի մեջտեղում, ուղիղ զանգակատան դիմաց, «Տրդատի դուռն» է, որի աջ և ձախ կողմը միաբանական խուցերն են, իսկ հարավ-արևմտյան անկյունում վեհարանը (Apartem. de Patriarche), թեև նկարագրության տեքստում վերջինս հիշված է տաճարից դեպի արևելք, որ, մեր կարծիքով, սովորական lapsus calami պիտի լինի։ Տաճարի հյուսիսային կողմում դարձյալ միաբանական խուցերն են, արևելյան կողմում՝ հյուրատունը և, հավանական է, դպրատունն ու դիվանատունը, իսկ հարավից ընդարձակ սեղանատունը։ Պարսպից դուրս հեռվում նշմարվում են՝ դեպի հարավ-արևելք «Գայանեն», իսկ դեպի հյուսիս-արևելք «Հռիփսիմեն»[2]։

---

[1] Journal de Voyage du chevalier Chardin en Perse et aux Indes orientales, I. Londres. 1686, էջ 258—261։ Voyage du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, I, Amsterdam, 1735, էջ 214—215, նույնը Amsterdam, 1740. էջ 228—229. հմմ. Путешествие Шардена по Закавказью в 1617—1673 гг., перевод Е. В. Бахутовой и Д. П. Носовича, Тифлис, 1903, стр. 247.

[2] Մեզ համար անհասկանալի է, ո՞ր երկու եկեղեցիներն ի նկատի ունի Հ. Դ. Փափազյանը, երբ գրում է. «Էջմիածնի վանքը և վաղարշապատ գյուղը «Ուչքիլիսա» (երեք եկեղեցի) է կոչվել, որովհետև ԺԴ դարում մայր տաճարին կից եղել են նաև երկու այլ եկեղեցիներ (Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. I-ին, Հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ—ԺԶ դդ.), կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 37, ծան. 1, էջ 158։

No. 8

Մյուս նկարը, որը ստորագրված է „Profil de l'eglise d'Ecs-miazin" (տե՛ս նկար № 3), տալիս է մայր տաճարի տեսքը հարավ-արևմուտքից վերականգնված ձևով, այսինքն հանդերձ զանգակատնով հարավային արսիգի վրա։

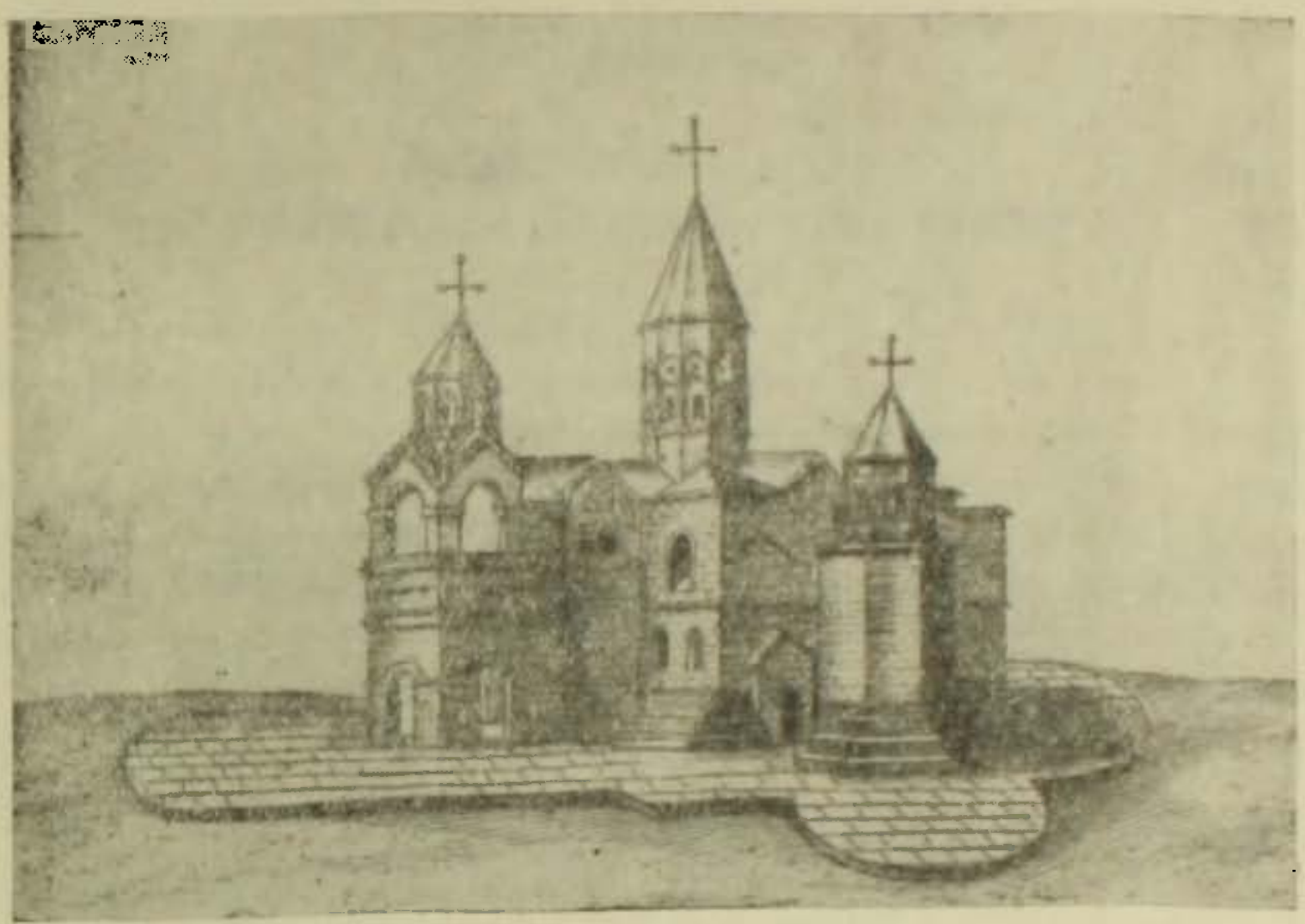

Նկ. 3.

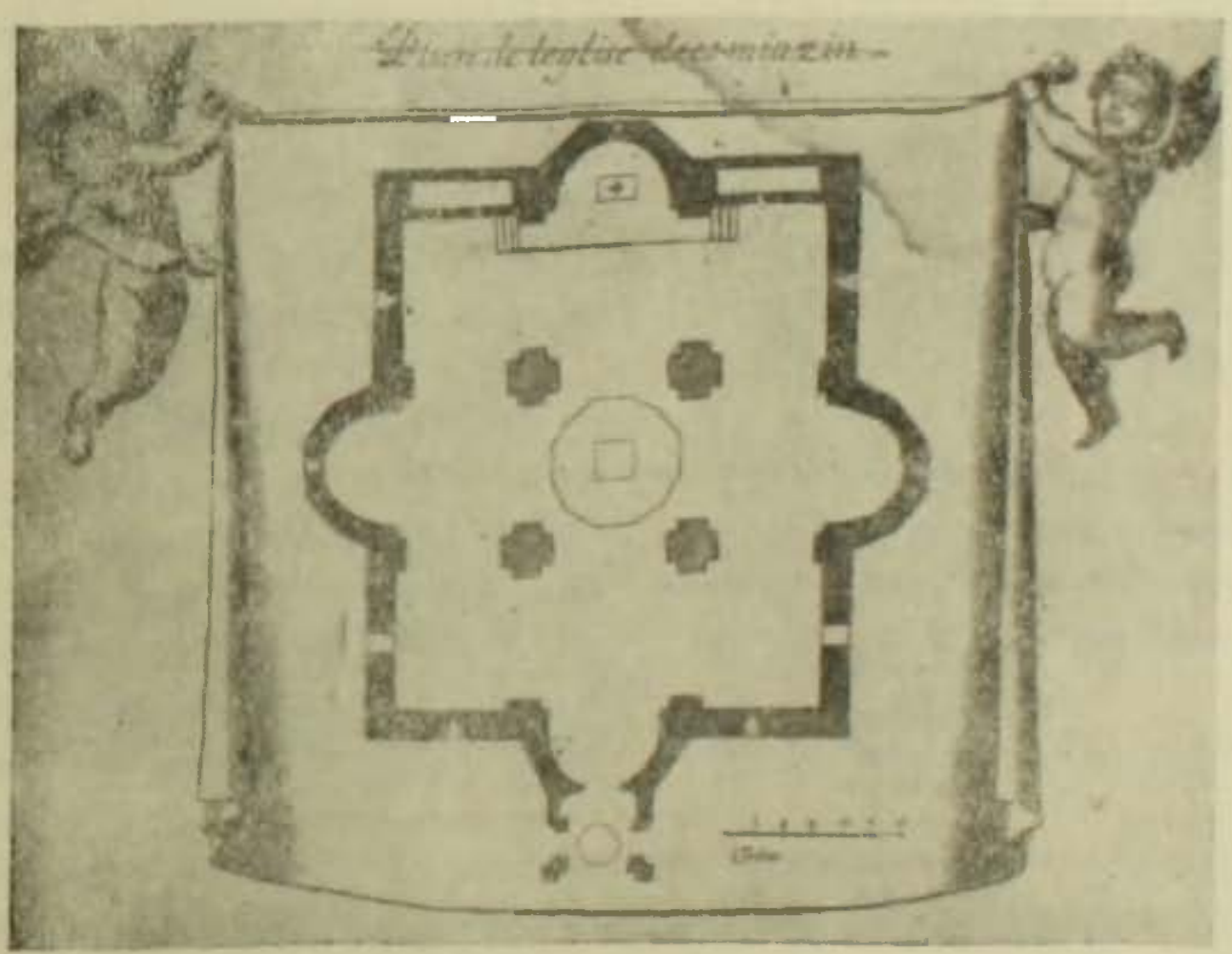

Նկ. 4.

Վերջապես, չորրորդ նկարը, որը կրում է „Plan de l'église d'Ecs-miazin" վերնագիրը (տե՛ս նկար № 4), պատկերացնում է մայր տաճարի հատակագիծը նախնական ձևով՝ քառասյուն և քառաբսիդ։